

OBRAZOVNO-RADNI RESURSI I ORIJENTACIJE MLADIH U SRBIJI U PERIODU ODBLOKIRANE POSTSOCIJALISTIČKE TRANSFORMACIJE²

Educational and work resources and orientations of young people in Serbia in the period of unblocked postsocialist transformation

APSTRAKT: *U radu se analiziraju obrazovno-radni resursi i orijentacije mladih u širem kontekstu obrazovno-radnih tranzicija mladih u Srbiji u periodu odblokirane postsocijalističke transformacije. Primenom teorijskog pristupa socijalne biografije i rezultata istraživanja tranzicionih režima ili poredaka nastojaćemo da ukažemo na društveni i kulturni kontekst i njihov uticaj na resurse i orijentacije mladih u kreiranju obrazovno-radnih socijalnih biografija. U radu je potvrđena pretpostavka o postojanju tranzicionog režima koji ima elemente i postsocijalističkog i subprotektivnog tranzicionog poretka, budući da se pokazalo da oskudnost sistemskih i posedovanje porodičnih resursa u velikoj meri oblikuju i pojedinačne putanje mladih osoba u obrazovno-radnoj sferi.*

KLJUČNE REČI: Srbija, postsocijalistička transformacija, mladi, obrazovno-radne tranzicije, tranzicioni režim

ABSTRACT: *Educational and work resources as well as orientations have been analyzed in the paper in the wider context of education-to-work transitions of young people in Serbia during the period of unblocked postsocialist transformation. By using the theoretical approach of social biographies and results of the research on transitional regimes the intention has been to point to social and cultural context and their influence on youth resources and orientations in creation of education-to-work social biographies. Hypothesis about the existence of elements of sub-protective and postsocialist transitional regime has been confirmed, since the results showed that the scarcity of system resources and possession of family resources to a large extent shape the individual pathways of young people in education-to-work sphere.*

KEY WORDS: Serbia, postsocialist transformation, youth, education-to-work transitions, transitional regime

---

1 dmojic@f.bg.ac.rs

2 Tekst je nastao kao rezultat rada na projektu *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri* (ev. broj 179035), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Uvod

Nezavisno od (raznorodnih) teorijskih pristupa (više u: Tomanović, 2012a), u sociološkim proučavanjima društvenog položaja mladih u savremenim društvima najčešće se smatra da su obrazovno-radne tranzicije ključne u širim procesima tranzicije u odraslost. Prema klasičnim pristupima, tranzicija je prelazak iz jedne faze života u drugu, obeležen životnim događajima u ključnim oblastima (Galland, 2001, navedeno prema Tomanović, 2012a: 16). Te oblasti su obrazovanje, zapošljavanje, stanovanje i zasnivanje porodice, što pokazuje da su, osim pomenutih obrazovno-radnih, važne i porodično-stambene tranzicije.

Nešto drugačije je mesto obrazovno-radnih tranzicija sagledano u teorijskim i empirijskim istraživanjima tzv. tranzicionih režima ili poredaka (Walther, 2006; Walther *et al.*, 2009). U centru pažnje je analiza međuzavisnosti institucionalnih strukturalnih „aranžmana” (pomenutih režima ili poredaka) i pojedinačnih tranzicija. Osim pomenutih obrazovno-radnih, u tom teorijskom modelu se detaljno analiziraju i druga dva procesa tranzicija u odraslost – porodične i političko-građanske tranzicije.

No, kao što je već rečeno, nezavisno od teorijskog objašnjenja, obrazovno-radne tranzicije su svakako u centru pažnje istraživača koji nastoje da ukažu na najvažnije odlike društvenog položaja mladih u savremenim društvima, uključujući i društvo postsocijalističke transformacije kao što je naše. Kada se već pominje teorijsko objašnjenje, u ovom radu će biti primenjen pristup socijalne biografije u kojem je (u najkraćem), naglasak na analizi uticaja struktura (institucija, resursa, normi) na pojedinačne (socijalne) biografije, konkretnije na obrazovno-radne tranzicije (biografije) mladih u Srbiji početkom druge decenije trećeg milenijuma. No, imajući na umu svu složenost takvog zadatka, koji svakako prevazilazi domete jednog članka u časopisu, težićemo skromnijem cilju – ukazivanju na resurse i orijentacije mladih koji u velikoj meri usmeravaju delanje mladih u kreiranju obrazovno-radnih biografija.

Teorijski i kontekstualni okvir

Jedna od ključnih savremenih socioloških dihotomija odnosi se na pitanje uloge strukture naspram delanja u individualnim životnim putanjama pojedinaca (Jenks, 2000). Gidens (Giddens) smatra da ljudi aktivno stvaraju i reprodukuju socijalnu strukturu tokom svojih svakodnevnih aktivnosti. Prema njegovoj teoriji strukturacije, „struktura” i „delanje” su nužno međusobno povezani (Giddens, Sutton, 2013: 90). Savremena sociološka proučavanja mladih dobar su pokazatelj značaja pomenute dihotomije. Naime, istraživanja položaja i orijentacija mladih su prenatlažavala ili značaj strukturalnih činilaca ili, kasnije, važnosti promena i diskontinuiteta u procesu tranzicije u odraslost (Evans, 2002: 246, navedeno prema: Tomanović, 2010: 447). Dilema struktura/delanje u ovoj oblasti izučavanja ogleda se u tome da li se odlučujući uticaj u procesu tranzicije u odraslost pripisuje strukturalnom kontekstu ili individualnim težnjama i izborima (Tomanović, 2012a: 26).

Pristup socijalne biografije ima svoje uporište u pomenutoj Gidensovoj teoriji strukturacije, ali i u shvatanju strukturisane individualizacije (Roberts *et al.*, 1994). Strukturacija je proces u kojem strukture (institucije, resursi i norme) postavljaju uslove, mogućnosti i ograničenja za delanje aktera. Te strukture mogu da ograničavaju i/ili onemogućavaju delanje (Walther *et al.*, 2009: 65).

Rast nesigurnosti tranzicije u odraslost najvažniji je zajednički imenitelj života mladih širom Evrope (Walther, 2006). Sve neizvesnije i nepredvidljivije tranzicije od obrazovanja ka zaposlenju daju pečat sveukupnom položaju mladih u savremenim društvima. Nepovoljni ekonomski trendovi i obrasci radnog angažovanja uticali su na to da te tranzicije budu odložene, više fragmentisane, diversifikovane i manje linearne (Walther, Plug, 2006: 77). Te tranzicije se često nazivaju „jo-jo tranzicije”, kako bi označile kretanje napred-nazad između obrazovanja, zaposlenosti i nezaposlenosti. Destandardizacija tranzicija mladih zamenila je sigurnost i predvidljivost ličnim izborima i rizicima. Taj tip individualizacije primorava mlade da donose pojedinačne odluke i preuzimaju ličnu odgovornost za njih iako resursi i mogućnost ostaju nejednako raspodeljeni.

Ipak, položaj mladih se u tom pogledu znatno razlikuje u različitim društvima, ne samo u udelu nezaposlenih, nego i u poslovima koje mladi ljudi obavljaju. Nacionalne institucionalne razlike u zakonodavstvima kojima se uređuje oblast zaštite zaposlenih i specifičnost zanimanja koja stvara obrazovni sistem takođe utiču na nacionalne razlike u obrascima ulaska na tržište rada. Različiti tranzicioni režimi (Walther, 2006; Walther *et al.*, 2009) podrazumevaju prvenstveno i različite tipove tranzicije mladih od obrazovanja ka zaposlenju, što odlučujuće utiče i na sveukupnu integraciju mladih u društvo.

Kako se te teorijske postavke mogu primeniti u postsocijalističkim društvima na obrazovno-radne tranzicije mladih? U svim pomenutim društvima (uključujući naravno i Srbiju) zajedničko za sve mlade jeste nestajanje jasno strukturisanih i predvidljivih putanja životnih tranzicija ili, drugačije rečeno, njihova fleksibilizacija. Tranzicija mladih u odraslost odvija se u uslovima u kojima su institucije, procesi i društvene norme kojima se taj proces reguliše i usmerava nestale ili su pretrpele suštinske promene (Ilišin, 2005: 19). Iako se za mlade generalno smatra da bi trebalo da budu dobitnici procesa postsocijalističke transformacije (budući da su više usmereni na budućnost i bolje pripremljeni na promene koje donosi društvena transformacija), većina istraživanja u pomenutim društvima pokazuje da su mladi više izloženi novim i većim rizicima nego novim i izglednijim prilikama za društveni uspon.

Društveni uspon se logično dovodi u vezu upravo sa obrazovno-radnim tranzicijama, koje su nesumnjivo uslovljene širim društvenim/strukturnim uslovima, ali i porodičnim resursima (materijalni, kulturni, socijalni, kulturne norme i obrasci). Kada je reč o obrazovanju u Srbiji, položaj mladih se nesumnjivo poboljšava nakon 2000. godine (Tomanović, 2012b: 147). Na primer, obuhvat generacije koja pohađa fakultete i visoke škole ustalio se na oko 40% i pokazuje dalju tendenciju blagog rasta. Dužina studija se smanjuje zahvaljujući promenama sprovedenim u okviru uključivanja u Evropski prostor visokog obrazovanja, a visokoškolsko obrazovanje ostaje značajan mehanizam društvenog

uspona. Suštinski, visoko obrazovanje postaje glavni kanal za reprodukciju srednjih slojeva, ali i kanal uzlazne pokretljivosti mladih iz porodica radničke klase (Tomanović, 2008).

No, ključni problem zemalja postsocijalističke transformacije još uvek ostaje neusaglašenost potreba tržišta rada i obrazovnog sistema na svim nivoima. Pogotovo je to slučaj u Srbiji, koja je prošla deceniju dug period blokirane transformacije devedesetih godina, u kojoj je većina institucija (uključujući i obrazovne) bila razorena, a komercijalizacija visokog obrazovanja je dodatno povećala tu neusaglašenost. To je naličje pomenutih, nesumnjivo pozitivnih trendova.

Kao posledica toga ne iznenađuju veoma nepovoljni podaci o neaktivnosti, zaposlenosti i nezaposlenosti mladih u Srbiji i u periodu blokirane, ali i u periodu odblokirane postsocijalističke transformacije. Naravno, situacija na tržištu rada i trendovi aktivnosti i zaposlenosti u Srbiji manje-više prate očekivane obrasce u postsocijalističkim društvima. Nasleđena strukturna nezaposlenost „dopunjena” je transformacionom nezaposlenošću (Kausch, 2003: 6).

Kada je reč o aktivnosti mladih nakon 2000. godine, samo 75% onih koji su završili obrazovanje ulazi na tržište rada (naspram 90% mladih u OECD zemljama) (Arandarenko, 2008: 271). Zvanični podaci Nacionalne službe za zapošljavanje pokazuju veoma visoku stopu nezaposlenosti početkom prve decenije 21. veka, ali i veoma niske stope aktivnosti i zaposlenosti. Samo kao ilustraciju pomenućemo podatke iz tog perioda, konkretno iz 2011. godine: stopa aktivnosti mladih od 15 do 24 godine bila je 28,1%, stopa nezaposlenosti 49,9%, a zaposlenosti 14,1%. Stopa aktivnosti mladih između 25 i 34 godine iznosila je 77,8%, nezaposlenosti 30,3%, a zaposlenosti 54,2% (Anketa o radnoj snazi, april 2011). Ti negativni trendovi su se nastavili i u narednim godinama. Podaci iz prvog tromesečja 2014. godine (Arandarenko, Žarković Rakić, 2014) otkrivaju i dalje veoma nepovoljnu situaciju na tržištu rada u Srbiji. Stopa ukupne zaposlenosti je bila 45,8%, daleko ispod proseka Evropske unije (64,3%). Stopa nezaposlenosti, s druge strane, među najvećim je u regionu (25%) i daleko iznad proseka Evropske unije (10,5%). Stopa neformalne zaposlenosti (udeo neformalno zaposlenih u ukupnom broju zaposlenih) veoma je visoka i iznosi 18,2%.

Nezaposlenost u Srbiji uglavnom ima dugoročan karakter, a nezaposlenost mladih je veoma visoka u odnosu na ukupnu nezaposlenost – više nego dvostruko veća. U poređenju sa ostalim starosnim kohortama, položaj mladih na tržištu rada pogoršao se poslednjih godina. Navedeni (zvanični) statistički podaci očigledno pokazuju da su mladi posebno ranjiva kategorija u tom pogledu, što je posledica širih dugoročnih nepovoljnih trendova u našem društvu. Period nakon 2000. godine u Srbiji nesumnjivo je obeležen političkom nestabilnošću i nedovoljnom institucionalnom transformacijom političkog i privrednog sistema. Iako su zabeležene visoke stope rasta društvenog proizvoda (sve do početka ekonomske krize 2008. godine), kao ključni nedostatak ekonomske tranzicije ističu se nedovoljna konkurentnost domaćeg tržišta i politika konkurencije (Cerović, 2009: 369). Bio je to ekonomski rast bez zaposlenosti (pogotovo za mlade) ili, kao što Arandarenko slikovito kaže „besposleni rast” (Arandarenko,

2011: 52). U radu ćemo nastojati da pomenute nepovoljne agregatne trendove sagledamo na primeru pojedinačnih obrazovno-radnih resursa i orijentacija, koji u velikoj meri zavise od pomenutih onemogućavajućih struktura.

Metodologija i hipoteze istraživanja

Istraživanje je sproveda grupa istraživača Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu 2011. godine. Anketno istraživanje je obavljeno na teritoriji 62 grada i opštine u Srbiji (bez Kosova i Metohije) na uzorku od 1.627 ispitanica/ispitanika starosti od 19 do 35 godina u četiri starosne kohorte: 19–20, 24–25, 29–30 i 34–35 godina (Stanojević, 2012a: 44). Podaci predstavljeni u ovom radu odnose se na obrazovno-radne resurse i orijentacije pomenutih mladih u periodu odblokirane postsocijalističke transformacije društva Srbije. Bila su moguća određena poređenja sa ranijim sličnim istraživanjima (Mojić, 2004).

Pristup socijalne biografije i analiza tranzicionih režima (Walther *et al.*, 2009) predstavljaju okvir u kojem su postavljeni predmet, cilj i hipoteze istraživanja. Za to je posebno važna analiza postsocijalističkog i subprotektivnog tranzicionog režima. Tranzicija u odraslost mladih u Srbiji odigrava se istovremeno sa tranzicijom/transformacijom celokupnog društva (kao i u ostalim bivšim socijalističkim državama Centralne i Istočne Evrope) (Tomanović, 2012b: 146). Nesumnjivo je da sa ostalim postsocijalističkim državama naša zemlja deli iskustvo gotovo potpune nepouzdanosti javnih ustanova i službi koje bi, u načelu, trebalo da budu podrška mladima u tim tranzicijama (pogotovo obrazovno-radnim). Zbog toga Kovačeva (Kovacheva, (2001) kao izraženu karakteristiku tranzicije mladih u postsocijalizmu navodi činjenicu da njihovi životni uslovi ili „iskaču” iz predmodernih konstelacija u postmoderne fragmentisane ili su pak mešavina jednih i drugih (Walther *et al.*, 2009: 19–20). Istraživanja (na primer, Ignjatović, 2009) kod nas pokazuju da spadamo među društva (i kulture) sporog odrastanja i često nedovršenog finansijskog i emotivnog osamostaljivanja u odnosu na porodicu porekla. Tu spadaju i države južnoevropskog kulturnog kruga – Italija, Španija i Grčka, u kojima porodica ima ulogu sigurnosne mreže u odloženim, više fragmentisanim i diversifikovanim obrazovno-radnim tranzicijama. Sve to navodi na zaključak da režim tranzicije mladih kod nas, osim pomenutog postsocijalističkog, ima značajne karakteristike i subprotektivnog tipa.

Predmet rada je analiza obrazovno-radnih resursa i orijentacija mladih u Srbiji u prvoj deceniji odblokirane postsocijalističke transformacije. Cilj rada je provera teze o postojanju elemenata i postsocijalističkog i subprotektivnog režima obrazovno-radnih tranzicija u Srbiji pomoću analize pomenutih resursa i orijentacija mladih. Iako je u pristupu socijalne biografije naglasak na delanju mladih, ovde je u fokusu analiza šireg društvenog i kulturnog konteksta koji u velikoj meri utiče na individualne strategije mladih u kreiranju obrazovno-radnih biografija. Resursi mogu biti pripisani ili stečeni. Pripisani su oni koji su na raspolaganju mladoj osobi na osnovu nekog statusa – srodstva (porodični status) ili građanstva (sistemski resursi), a stečeni oni koji su rezultat delanja

same mlade osobe (Tomanović, 2012a: 40). Orijentacije su aspiracije, planovi i očekivanja mladih za koje se pretpostavlja da će rezultirati delanjem mladih. No, s druge strane, orijentacije su nesumnjivo utemeljene u normama i vrednostima konkretnog (našeg) društva, koje ujedno postavljaju uslove, mogućnosti i ograničenja za delanje aktera.

Osnovna hipoteza rada je da se aspekti postsocijalističkog i subprotektivnog režima obrazovno-radnih tranzicija mladih u Srbiji mogu prepoznati u analizi pojedinačnih resursa i orijentacija u kretanju između oblasti obrazovanja i oblasti rada. Iako se te oblasti u delanju mladih mogu analitički razdvojiti, pojam obrazovno-radnih tranzicija u tranzicionom režimu ima empirijsko i teorijsko opravdanje (o čemu je već bilo reči u prethodnom delu rada). Kombinacija subprotektivnog i postsocijalističkog tranzicionog režima/poretka u Srbiji primorava mlade na fleksibilizaciju posebnog tipa. Naime, ta fleksibilizacija se ne može povezati sa individualizacijom, refleksivnošću i samorealizacijom društava kasne modernosti (Kovacheva, 2001: 43) nego sa fragmentisanim, pa i atomizovanim strategijama kombinovanja oskudnih sistemskih, porodičnih i individualnih resursa u kreiranju obrazovno-radnih strategija.

Rezultati i diskusija

Analiza obrazovno-radnih resursa biće usmerena na tri nivoa – sistemski, porodični i individualni resursi. Sistemski resursi se odnose na institucije koje olakšavaju kretanje mladih u obrazovno-radnim tranzicijama, to jest kretanje od obrazovanja ka zapošljavanju. O neuspešnim reformama srednjih stručnih škola i gimnazija neprestano se govori u stručnoj i široj javnosti, a jedan od ubedljivih pokazatelja oskudnosti aktivnih mera unapređenja veze obrazovanja i tržišta rada jeste i ishod uvođenja „pilot” ili „oglednih” odeljenja u srednjim stručnim školama, pošto je samo 2,2% ispitanika iz našeg istraživanja pohađalo takva odeljenja. Situacija sa obrazovanjem odraslih je još nepovoljnija, pošto je samo 0,6% mladih učestvovalo u sličnim programima. Zanimljivo je udeo mladih koji su dobili neku drugu državnu pomoć za obrazovanje (0,2%).

Nešto je povoljnija situacija sa „sistemskim” finansijskim resursima za podršku mladima u procesu obrazovanja. Situacija je znatno bolja u visokoškolskom obrazovanju pošto je 10%, odnosno 7,9% mladih imalo studentski kredit i stipendiju, u poređenju sa 5,4% srednjoškolskih kredita i 2,2% srednjoškolskih stipendija. Slična je situacija i sa smeštajem u studentskim (7%), odnosno srednjoškolskim domovima (4%). U odnosu na devedesete godine, situacija je svakako povoljnija, no daleko nepovoljnija u poređenju sa drugim postsocijalističkim zemljama. Slovenija, na primer, ima izuzetno razrađene sisteme kreditiranja i stipendiranja srednjoškolaca i studenata (Lavrič, 2011). Analiza tranzicionih poredaka (Walther, 2006; Walther *et al.*, 2009) jasno je ukazala na značaj sistemske podrške mladima u periodu obrazovanja, čime se olakšavaju i njihove ukupne obrazovno-radne tranzicije.

No, čak i tako oskudni sistemski resursi pokazuju reprodukciju društvenih nejednakosti zbog načina njihove raspodele. Naime, učeničke (srednjoškolske)

i studentske (fakultetske) stipendije nešto su zastupljenije među ispitanicima sa višim prihodima u domaćinstvu, kao i među onima čiji roditelji imaju više ili visoko obrazovanje (i uopšte kulturni kapital). Rezultati istraživanja (tabela 1) jasno pokazuju da „početna tačka” (sistemski resursi) obrazovno-radnih tranzicija mladih u Srbiji zavisi od porodičnih resursa, odnosno od porodičnog kulturnog i ekonomskog kapitala (tabela 1). Iako korelacije nisu visoke, one ipak pokazuju da su takve mere pogrešno usmerene budući da pomažu mladima koji bi i bez systemske podrške tog tipa (zahvaljujući pripisanim porodičnim resursima) uspešno završili obrazovanje i stekli bolje početne pozicije na tržištu rada.

Tabela 1. Povezanost ličnih/porodičnih resursa i sistemskih programa podrške obrazovanju

	Prihodi po članu domaćinstva	Obrazovanje roditelja	Kulturni kapital ³
Pohađanje „pilot” („oglednih”) odeljenja u srednjoj stručnoj skoli	,056*	,091**	,056*
Učenička (srednjoškolska) stipendija	,054*	,128**	,160**
Učenički (srednjoškolski) kredit	-,028	,059*	,089**
Studentska stipendija	,116**	,136**	,275**
Studentski kredit	,099**	,159**	,296**

** Korelacija na nivou značajnosti od ,01

* Korelacija na nivou značajnosti od ,05

Tome u prilog idu i rezultati jednog drugog istraživanja (studenata državnih univerziteta u Srbiji) (Mojić, 2015: 671). U analizi načina obezbeđivanja novčane potpore tokom studiranja ubedljivo dominira finansiranje od roditelja (85,3%), sledi povremeni rad (5,1%), novčana pomoć partnera/partnerke/rođaka (2,5%), studentski kredit (2,2%), stalno zaposlenje (2,1%), stipendija za studiranje (1,9%) i ostalo (0,7%). Analiza stavova prema mogućnosti usklađivanja zaposlenosti i studiranja pokazuje da više od polovine studenata svih univerziteta (54,5%) smatra da je to nemoguće u ovom režimu studija. Da je moguće povremeno raditi tokom studija, smatra 31% ispitanika. Za odgovor da je dobrom organizacijom moguće uskladiti stalni posao i studije odlučilo se 7% ispitanika. O tom problemu nije razmišljalo ili ne zna 7,5% studenata.

Studentima koji rade postavljeno je pitanje da li njihovo studiranje zavisi od prihoda koji ostvaruju sopstvenim radom. Drugim rečima, ispitanicima je postavljeno pitanje da li bi njihove studije bile ugrožene u slučaju da sami ne zarađuju. Odgovorilo je ukupno 16,2% svih ispitanika. Od njih je ukupno 48,6% odgovorilo da bi njihovo studiranje bilo ugroženo ako ne bi radili, dok 51,5% misli suprotno. Dakle, blizu polovine studenata koji rade ne bi bili u mogućnosti da nastave studije u slučaju da sami ne ostvaruju prihode od rada. Ti podaci pokazuju da veliki deo mladih u procesu visokoškolskog obrazovanja nema

3 Kulturni kapital je meren formalnim godinama obrazovanja ispitanika, posedovanjem dodatnih znanja i veština i kulturnih dobara (kućna biblioteka) (više u: Stanojević, 2012: 51).

ni sistemsku ni porodičnu podršku za završavanje studija, a samim tim ni za sticanje bolje početne pozicije na tržištu rada.

Tabela 2. Izvor potencijalne finansijske podrške za dobijanje posla ili započinjanje sopstvene delatnosti

Izvor finansijske podrške	%
Roditelji	54,6
Niko	26
Prijatelji	10,5
Rođaci	5,6
Institucije	1,7
Partner/supružnik	0,8
Neko drugi	0,8

Za uspešnu tranziciju iz obrazovnog sistema ka oblasti rada (onih mladih koji uprkos preprekama opstanu u školskom sistemu) nesumnjivo je važna (ako ne i presudna) finansijska podrška. Najvažniji je nalaz (tabela 2) da mladi gotovo uopšte ne očekuju sistemsku rešenja u tom pogledu (samo 1,7% ispitanika novčanu potporu za zapošljavanje ili započinjanje sopstvenog posla očekuje od državnih institucija)! Takva vrsta pomoći se očekuje prvenstveno od roditelja, ali više od četvrtine smatra da se u tome ne može osloniti ni na koga! Ponovo možemo uporediti ove podatke sa istraživanjem tranzicionih poredaka (Walther, 2006; Walther *et al.*, 2009) u kojem se jasno pokazuje da, uprkos znatnim nacionalnim razlikama, postoji institucionalna podrška početnim koracima mladih na tržištu rada.

Tabela 3. Povezanost posebnih znanja/veština i porodičnih resursa⁴

	Kulturni kapital	Obrazovanje roditelja	Prihodi po članu domaćinstva	Podstičuće porodice ⁴	Nepodstičuće porodice
Znanje vožnje (kategorije B, C...)	,072**	,094**	,202**	,134**	0,005
Znanje stranog jezika	,566**	,470**	,335**	,190**	-,125**
Rad na kompjuteru	,476**	,398**	,298**	,210**	-,117**

** Korelacija na nivou značajnosti od ,01

* Korelacija na nivou značajnosti od ,05

Naravno, značajni su i individualni „resursi” mladih. Osim obrazovanja, sve veći značaj imaju i dodatne veštine i znanja (vožnja, strani jezici, poznavanje rada na računaru) i sve više je mladih koji poseduju te veštine i znanja. No, ograničenje individualizacije obrazovno-radnih tranzicija u tom pogledu predstavlja uslovljenost dodatnih veština i znanja porodičnim resursima (kulturni kapital, ekonomski kapital, porodični habitus – podstičuće porodice) (tabela 3). Isto važi i za obrazovanje (za detaljniju analizu vid. Stanojević, 2012b).

4 Osnov razlikovanja porodica na podstičuće i nepodstičuće je porodični obrazac vaspitanja mladih – konkretnije podsticanje ili ograničavanje autonomije.

Sličan obrazac je primetan i u plaćenim dodatnim aktivnostima – bavljenju sportom, učenju stranih jezika, stručnom usavršavanju i bavljenju umetnošću (tabela 4). I ovde porodični resursi odlučujuće utiču na sticanje tih individualnih resursa mladih. Veći prosečni prihod po članu domaćinstva podrazumeva i češće bavljenje plaćenim aktivnostima. Osim prihoda, ulaganje u dodatne aktivnosti jasno je povezano i sa ostalim porodičnim resursima (kulturni kapital, nasleđeni socijalni kapital, porodični habitus – podstičuće porodice). Dodatni činilac (očekivano) jeste i mesto stalnog boravka ispitanika – što je veće naselje, češće je i bavljenje sportom, učenje stranih jezika, stručno usavršavanje i bavljenje umetnošću.

Tabela 4. Povezanost dodatnih aktivnosti i porodičnih resursa

	Prihodi po članu domaćinstva	Obrazovanje roditelja	Kulturni kapital	Podstičuće porodice	Nepodstičuće porodice	Nasleđeni socijalni kapital
Dodatne aktivnosti	,318**	,414**	,477**	,156**	-,051*	,122**

** Korelacija na nivou značajnosti od ,01

* Korelacija na nivou značajnosti od ,05

Nakon 2000. godine, bile su očekivane znatne promene u obrazovno-radnim orijentacijama mladih. Kao što je već rečeno, orijentacije su aspiracije, planovi i očekivanja mladih za koje se pretpostavlja da će rezultirati delanjem mladih, konkretno u oblastima obrazovanja i rada. No, te orijentacije su nesumnjivo utemeljene u društvenim normama i vrednostima kao uslovima, mogućnostima i ograničenjima za delanje aktera. Njihova analiza pokazuje kako mladi opažaju društveni poredak, a ta percepcija nesumnjivo utiče na njihovo delanje, ali i na sveukupnu tranziciju u odraslost. Razoreno društvo u periodu blokiranе postsocijalističke transformacije podrazumevalo je i nepoverenje mladih u društvene institucije i uobičajene kanale društvene promocije. I zaista, u skladu sa pretpostavkama, početna istraživanja nakon 2000. godine (Mojić, 2004) pokazuju da su mladi obrazovanje percipirali kao najvažniji činilac društvenog uspona. U rangiranju različitih oblika kapitala (kulturnog – obrazovanje, ekonomskog – bogato poreklo i socijalnog – poznavanje „pravih ljudi”) i ličnih osobina (ambicioznost, naporan rad, spremnost na preuzimanje poslovnog rizika), mladi ispitanici su isticali prevashodno kvalitetno obrazovanje, ali i pomenute „protržišne” crte ličnosti. Uprkos prilično nepovoljnom „transformacijskom” društvenom kontekstu, mladi su iskazivali snažno uverenje da oni sami imaju odlučujući uticaj na svoje živote (ili, drugim rečima, unutrašnji „lokus kontrole”).

Ipak, poverenje u obrazovanje je u periodu nakon toga neprestano opadalo (Mojić, 2010), ustuknuvši prvenstveno pred realnošću formalne i neformalne političke „umreženosti”. Trend nepoverenja u obrazovanje kao ključni činilac društvenog uspona u postsocijalističkoj Srbiji još je izraženiji u našem istraživanju iz 2011. godine (tabela 5). Oriјentacija na obrazovanje se i dalje smatra poželjnom, ali u stvarnosti ustupa mesto drugim „realnim” kanalima društvenog uspona (bogato poreklo, političko angažovanje, poznavanje „pravih ljudi”).

Tabela 5. Percepcija mladih o najvažnijim stvarnim činiocima društvenog uspona u Srbiji (u %)

Činilac uspona	Rang							
	I		II		III		Σ	
	Godina istraživanja		Godina istraživanja		Godina istraživanja		Godina istraživanja	
	2007.	2011.	2007.	2011.	2007.	2011.	2007.	2011.
Kvalitetno obrazovanje	27,5	15,2	11,5	10,0	9,2	8,6	48,2	33,8
Poznavanje „pravih ljudi“	20,6	24,2	21,5	29,4	16,8	15,2	58,9	68,8
Poreklo iz bogate porodice	15,9	19,2	6,2	9,9	8,9	13,4	31	42,5
Politička angažovanost	12,5	16,3	15,6	16,5	10,2	16,7	38,3	49,5
Ambicioznost	8,5	10,4	17,2	13,0	12,1	11,2	37,8	34,6
Naporan rad	8,0	10,7	15,8	13,2	14,8	11,9	38,6	35,8
Spremnost na rizik u poslu	3,5	1,5	6,4	3,8	12,5	11,0	22,4	16,3
Poslušnost	2,8	1,6	3,2	2,6	10,3	8,8	16,3	13

No, obrazovanje (ali roditelja) i dalje utiče na obrazovne planove mladih. Naime, ispitanici čiji roditelji imaju viši stepen obrazovanja češće imaju planove za dalje obrazovanje i znatno češće planiraju dodatno usavršavanje u inostranstvu. Na primer, ispitanici čiji roditelji imaju završenu višu školu ili fakultet dvostruko češće planiraju odlazak u inostranstvo na usavršavanje od ispitanika čiji roditelji imaju završenu srednju školu i čak devet puta češće od onih čiji roditelji imaju samo osnovnu školu. Pogotovo je izražena povezanost kulturnog kapitala i orijentacije na dalje usavršavanje (tabela 6). Takođe se pokazuje da odustajanje od nastavka školovanja donekle zavisi i od visine prihoda domaćinstva. Slično dejstvo imaju i ostali porodični resursi poput porodičnog habitusa (podstičuće naspram nepodstičućih porodica) itd. Lični prihodi mladih ne utiču na planiranje daljeg obrazovanja i usavršavanja (što ide u prilog tezi o prvenstvenom oslanjanju na porodične/roditeljske resurse u tom pogledu, a može se reći i u sveukupnim obrazovno-radnim tranzicijama).

Tabela 6. Povezanost orijentacije na dalje usavršavanje i porodičnih resursa

	Kulturni kapital	Obrazovanje roditelja	Prihodi po članu domaćinstva	Podstičuće porodice	Nepodstičuće porodice
Odlazak u drugi grad	,348**	,258**	,081**	,144**	-,046
Odlazak u drugu državu u regionu	,330**	,233**	,132**	,150**	-,070**
Odlazak u drugu evropsku državu (van regiona)	,359**	,306**	,157**	,143**	-,078**
Odlazak u vanevropsku državu	,304**	,257**	,156**	,121**	-,065**

** Korelacija na nivou značajnosti od ,01

* Korelacija na nivou značajnosti od ,05

U analizi orijentacije mladih u vezi sa faktorima izbora zaposlenja u uporednom okviru – 2003. i 2011. godine (tabela 7), pokazuje se da (očekivano) raste vrednovanje sigurnosti zaposlenja i stalnosti mesečnih prihoda. Obrnuto,

logičan i očekivan pad na listi preferencija u izboru zaposlenja beleže kreativnost posla i mogućnost usavršavanja i napredovanja na poslu. Zanimljivo je da je porastao udeo mladih koji se u pronalazaženju zaposlenja rukovode „pristojnim radnim uslovima”, ali se smanjio procenat onih koji bi se zaposlili bilo gde i pod bilo kojim uslovima. To se verovatno može tumačiti приметnim trendom da veliki broj obeshrabrenih mladih u traženju posla prelazi u neaktivnost (najčešće praćenu produžavanjem školovanja) (Arandarenko, 2011: 24).

Tabela 7. Faktori izbora zaposlenja mladih 2003. i 2011. godine

Bez obzira na to da li sada tražite posao ili ste već zaposleni ili se još školujete, kada biste sada tražili posao, na šta biste prvo obratili pažnju, a na šta odmah posle toga?	2003.			2011.		
	I izbor	II izbor	I+II	I izbor	II izbor	I+II
Visoka zarada, tako da ne moram da brinem o novcu	50,7	12,2	62,9	33	13,9	47,8
Sigurnost zaposlenja, bez rizika da se preduzeće zatvori i da ostanem bez posla	10,0	13,1	23,1	28,3	18,5	46,8
Kreativan posao u kojem dolaze do izražaja moje sposobnosti	9,4	11,4	20,8	3,4	9,2	12,6
Dobra radna karijera, perspektiva za usavršavanje i napredovanje u poslu	8,9	14,8	23,7	8,7	9,8	18,5
Stalni mesečni prihodi	3,8	10,0	13,8	11,3	20,7	32
Rad sa ljudima koji mi se dopadaju	2,8	11,8	14,6	3,4	9	12,4
Važan posao koji mi pruža osećanje društvene vrednosti (moć i ugled)	2,5	8,5	11,0	3,1	6,4	9,5
Pristojni radni uslovi	0,8	6,5	7,3	3,1	8,8	11,9
Zaposlilo bih se bilo gde i pod bilo kojim uslovima	2,2	4,0	6,2	1,1	3,6	4,7

Generalno, kada je reč o radnim orijentacijama, u pomenutom periodu primećuje se blagi porast „etike rada”; naime, 2003. godine je aritmetička sredina važnosti rada (naspram dokolice) bila 6,28, dok je 2011. godine porasla na 6,44. Reklo bi se da je reč očekivanom nalazu u vremenu opšte nezaposlenosti (pogotovo mladih, koji sebi ne mogu da dozvole „luksuz” porasta isticanja značaja dokolice).

Tabela 8. Izbor dominantne radne mogućnosti

Oblici radnog angažmana	%
Obavljanje, uz stalan posao, i dodatnih poslova po ugovoru, honorarno	20,2
Započinjanje samostalnog posla („samozapošljavanje”)	14,6
Promena mesta stanovanja radi zaposlenja ili veće zarade	13,7
Obavljanje svakog plaćenog posla	12,1
Sticanje novih znanja, veština i kvalifikacija	11,4
Osnivanje sopstvene firme ili firme sa nekim drugim vlasnicima	8,8
Rad duže od normalnog radnog vremena	7,6
Rad ispod kvalifikacija, ali za veću platu	5,3
Istovremeno obavljanje više poslova, u više firmi	4,3
Prelazak iz stalnog radnog odnosa na povremeni, ali znatno bolje plaćeni rad po ugovoru	0,9
Neformalni rad u „sivoj ekonomiji”	0,8

U izboru jedne radne mogućnosti (tabela 8), mladi u Srbiji su najskloniji obavljanju dodatnih honorarnih poslova (uz redovno zaposlenje). Iako je ta opcija mladima svakako najprivlačnija, ona se ne izdvaja u tolikoj meri, pošto se zbog nevesele društvene realnosti današnje Srbije radne aspiracije i radna očekivanja mladih u velikoj meri poklapaju. Po učestalosti sledi opredeljivanje za započinjanje samostalnog posla ili „samozapošljavanje”, promena mesta stanovanja radi zaposlenja ili veće zarade, obavljanje svakog plaćenog posla, te sticanje novih znanja, veština i kvalifikacija. Ostale alternative birane su u manje od 10% slučajeva. Mesto stalnog boravka ispitanika značajno utiče i na izbor obavljanja svakog plaćenog posla kao dominantne preferencije: mladi iz seoskih naselja biraju tu alternativu u čak 46,9% slučajeva, naspram ispitanika iz malog (12,3%), srednjeg (13,4%) i velikog grada (8,4%).

Zaključak

Može se reći da su rezultati istraživanja potvrdili početnu pretpostavku rada. Naime, pokazalo se da individualni obrazovno-radni resursi mladih iz istraživanja u velikoj meri zavise od roditeljskih resursa (elementi subprotektivnog tranzicionog režima) u situaciji dugoročne oskudnosti ili pogrešne usmerenosti sistemskih resursa (odlike postsocijalističkog tranzicionog poretka). Kombinacija subprotektivnog i postsocijalističkog tranzicionog režima/poretka u Srbiji primorava mlade na fleksibilizaciju posebnog tipa. Naime, ta fleksibilizacija se ne može povezati sa individualizacijom, refleksivnošću i samorealizacijom društava kasne modernosti (Kovacheva, 2001: 43), nego sa fragmentisanim pa i atomizovanim strategijama kombinovanja oskudnih sistemskih, porodičnih i individualnih resursa u kreiranju obrazovno-radnih socijalnih biografija. Ključni osnov tog fragmentizovanja i atomizovanja jeste porodična „sigurnosna mreža”. Samo mladi iz porodica koje su u stanju da „ispletu” takve mreže imaju priliku da u obrazovno-radnoj tranziciji „odskoče” na lestvici društvene stratifikacije.

Literatura

- Anketa o radnoj snazi, april 2011.* 2011. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Arandarenko M. 2008. Od škole do posla u Srbiji, u: Vuković D., Arandarenko M. (ur.). *Tržište rada i politika zaposlenosti.* Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Arandarenko M. 2011. *Tržište rada u Srbiji: trendovi, institucije, politike.* Beograd: Centar za izdavaču delatnost Ekonomskog fakulteta.
- Arandarenko M., Žarković Rakić J. 2014. Nove institucije za nova radna mesta, u: Arsić M., Šoškić D. (ur.). *Ekonomska politika Srbije u 2014: Mogućnosti privrednog rasta u uslovima reformi i fiskalne konsolidacije*, 217–227. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Cerović B. 2009. Napredak u tranziciji, inicijalni uslovi i privreda Srbije. *Teme*, god. 33, br. 2, 353–374.

- Galland O. 2001. Adolescence, post-adolescence, jeunesse: retour sur quelques interprétations. *Revue française de sociologie*, Vol. 42, No. 4, 611–640.
- Giddens A., Sutton P. W. 2013. *Sociology. Seventh Edition*. Cambridge: Polity Press.
- Ignjatović S. 2009. Aktuelni problemi u istraživanju tranzicije u odraslost sa osvrtom na Srbiju. *Stanovništvo*, god. 47, br. 1, 7–22.
- Ilišin V. 2005. Mladi, Hrvatska i Europa: uvod u istraživanje, u: Ilišin V. (ur.). *Mladi Hrvatske i europska integracija*, 11–32. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Jenks, Ch. (Ed.). 2000. *Core Sociological Dichotomies*. London: Sage.
- Kausch I. 2003. Employment and Labour-market Policy in Transition Countries: Concepts, Framework Conditions and Areas of Intervention, in: *Employment and Labour-market Policy in South Eastern Europe*, 2–35. Friedrich Ebert Stiftung.
- Kovacheva S. 2001. Flexibilisation of Youth Transitions in Central and Eastern Europe. *Young*, Vol. 9, No. 1, 1–32.
- Mojić D. 2004. Zaposlena omladina u Srbiji danas, u: Mihailović S. (ur.). *Mladi zagubljeni u tranziciji*, 205–227. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Mojić D. 2010. Promene radnih strategija mladih u postsocijalističkoj transformaciji: uporedna analiza gradske i seoske omladine u Srbiji, u: Cvejić S. (ur.). *Suživot sa reformama: građani Srbije pred izazovima „tranzicijskog” nasleđa*, 153–170. Beograd: Čigoja štampa; Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Mojić D. 2015. Reforma visokog obrazovanja u Srbiji i kreiranje obrazovnih biografija mladih: istraživanje stavova studenata državnih univerziteta. *Teme*, god. 39, br. 3, 661–680.
- Roberts K., Clark S. C., Wallace C. 1994. Flexibility and Individualism: A Comparison of Transitions into Employment in England and Germany. *Sociology*, Vol. 28, No. 1, 31–55.
- Stanojević D. 2012a. Metodologija istraživanja, plan i karakteristike uzorka, u: Tomanović S. et al. *Mladi – naša sadašnjost: istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, 43–51. Beograd: Čigoja štampa; Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Stanojević D. 2012b. Obeležja društvenog položaja mladih, u: Tomanović S. et al. *Mladi – naša sadašnjost: istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, 53–79. Beograd: Čigoja štampa; Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Tomanović S. 2008. Kulturni kapital u porodici: obrazovanje i/ili školovanje, u: Vujović S. (ur.). *Društvo rizika: promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*, 411–439. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Tomanović S. 2010. Razmatranja koncepta delanja u okviru pristupa socijalne biografije. *Sociologija*, god. 52, br. 4, 447–452.
- Tomanović S. 2012a. Od omladine do socijalnih biografija mladih u postsocijalističkoj transformaciji društva Srbije: konceptualni i kontekstualni

okvir istraživanja, u: Tomanović S. *et al.* *Mladi – naša sadašnjost: istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, 9–42. Beograd: Čigoja štampa; Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

- Tomanović S. 2012b. Young People in Serbia: A Review of two Decades, in: Leccardi C. *et al.* (Eds.). *1989: Young People and Social Change after the Fall of the Berlin Wall*, 143–158. Strasbourg; Budapest: Council of Europe Publishing.
- Walther A. 2006. Regimes of Youth Transitions. Choice, Flexibility and Security in Young People's Experiences across Different European Contexts. *Young*, Vol. 14, No 1, 119–141.
- Walther A., Stauber B., Pohl, A. 2009. *Youth: Actor of Social Change*. Final Report. Tübingen: IRIS.
- Walther A., Plug W. 2006. Transitions from School to Work in Europe: Destandardization and Policy Trends. *New Directions for Child and Adolescent Development*, No. 113, Fall, 77–90.